

Az 1980–1990-es évtizedekben kiterjedt nemzetközi irodalma keletkezett a kisebbségi közösségek létezésében perdöntő fontosságú két jelenségnek, az etnicitásnak és az etnikai identitásnak. A szociálpszichológia, etnológia, antropológia, etnoszociológia, szociolingvisztika, ethnohistory (nemzetiségtörténet) egymást kiegészítő és interdiszciplináris módszertani megközelítései, gyakorlati eredményei egymással vitatkozó és párhuzamos elméletek egész sorával igyekeztek tisztázni az egyéni és csoportos identitás tartalmát, szerkezetét és azokat a folyamatokat, amelyek során az egyén és a csoport önazonossága kialakul, láthatóvá és csoportképző tényezővé válik.¹

A különböző elméletek nyílt és rejtett vitái mára elvezettek arra az általánosan osztott felismerésre, hogy az etnicitás nem egyszerűen az egyén és a csoport etnikai tulajdonságainak (pl. a származásának, nyelvének, hiedelmeinek, szokásainak, kultúrájának) az összessége. A csoport etnikai önmeghatározása mellett rendkívül fontos az egyén és csoport közötti viszonyrendszer, az ezt meghatározó etnikai és nem etnikai (pl. a szociális, gazdasági, ideológiai, kapcsolati, mentális és habituális) tényezők relációja, az egyén szocializációs háttere, diszpozíciói. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a többi csoporttal szembeni elhatárolódást, illetve másoknak a csoportról alkotott külső megítélését sem.

Az etnicitás tehát a természetes vagy annak vélt etnikai jegyeken, a közösségi szolidaritást működtető etnikai sajátosságokon túl olyan bonyolult és nyitott, változó, esetenként akár teljes átalakulásra is képes viszonyrendszer, amely az egyes etnikai csoportok belső önmeghatározásában és külső megítélésében döntő jelentőséggel bír. Ugyanakkor történetileg és a megélt élethelyzetek, közösségi léthelyzetek által éppúgy meghatározott, mint az egyén társadalomban elfoglalt helye, a

¹ Jó áttekintést ad Bacalm A.: *Ethnicity in the Social Sciences. A Wiew and a Review of the Literature on Ethnicity*. Coventry, 1990; Feischmidt Margit (ed.): *Ethnic Relations in Eastern Europe. A Selected and Annotated Bibliography*. Budapest, 2001; Weinreich, P.: *National and Ethnic Identities: Theoretical Concepts in Practice*. Vienna 1991; Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. London 1995.; Magyarul lásd pl. Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, 1995; Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Budapest, 2001.

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

más csoportokkal szembeni egyéni és kollektív tapasztalatok, előítéletek, sorsesemények, tanulási folyamatok által. Ráadásul az etnicitás a modern nemzetállamok viszonyrendszerében egyre inkább a nemzeti ideológiák önreprodukciós folyamatainak, az intézményrendszerek által folyamatosan újratermelt etnikai–nemzeti tudáskészlet elsajátításának függvénye, nem pedig a tradíciók vagy a családi örökség, a hagyományok és anyanyelvi folytonosság következménye.²

A kelet-közép-európai térség, s azon belül is a Kárpát-medence és a Duna-völgy országainak többségi nemzeti és kisebbségi közösségei számára a 20. század nem csupán az állam–nemzet, illetve a többség–kisebbség viszonyrendszert alakította át radikálisan, hanem alapvető változásokat hozott az egyének és csoportok etnikai identitásának tartalmában és szerkezetében is. Ma Magyarországon és a velünk szomszédos hét ország közül három országban – Szlovákiában, Ukrajnában és Szlovéniában – olyan nemzeti társadalmak jelentik az államalkotó többséget, amelyeknek a 20. századot megelőzően nem volt önálló állama. A térség többi öt országa – Magyarország, Horvátország, Szerbia, Románia, s természetesen Ausztria – szintén meglehetősen összetett nemzetállami folyamatokon ment keresztül az elmúlt században. A háborús konfliktusokba, etnikai tisztogatásokba torkolló nemzeti, kisebbségi konfliktusok magától értetődően a térség kisebbségeit sújtották a legerőteljesebben. A 21. század elejére valamennyi szóban forgó állam kisebbségéről elmondhatjuk, hogy az őket ért üldöztetések, megpróbáltatások után valamennyien bizonyos értelemben maradékkisebbségnek tekinthetők.

Az következőkben a mai magyarországi nem magyar kisebbségi közösségek etnikai csoportidentitásának néhány jellemző vonásával foglalkozunk, jelezve az egyes kisebbségek közötti tipológiai különbségeket és a sajátosságaikban, helyzetükben kimutatható közös vonásokat is.

² Erről lásd Feischmidt Margit: *Feischmidt Margit: Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Alltagskultur siebenbürgischen Cluj*. Münster – Hamburg – London, 2003. 24–27. Különösen fontos lehet Feischmidt Margit kolozsvári anyagot feldolgozó könyvének az etnicitás hétköznapi szociális hátterének, illetve az etnikai hovatartozás, önbesorolás közbeszédben tematizált, diszkurzív reprezentációjának a vizsgálata. Uo. 175–185.

A magyarországi kisebbségek identitás szerkezeti sajátosságai

Amennyiben a kisebbségek elmúlt fél évszázad született legsikerültebb definícióinak lényegi elemeit összegezzük, úgy az egy adott állam területén élő népcsoportokra vonatkoztatva perdöntőnek továbbra is az a kritérium számít, hogy a kisebbségi csoportok számbeli minoritásban élnek. Fontos eleme ezeknek a definícióknak, hogy csoportot alkotó egyéneknek a kisebbségi közösséghez tartozását, s ennek csoporttudatként való megjelenését a többségtől eltérő etnikus sajátosságok (nyelv, kultúra, vallás, származás) vállalása, megvallása biztosítja. Ez az alapja a csoport tényleges létezéséhez elengedhetetlen összetartozás-tudatnak, azaz a csoporthoz tartozók között, a csoporton belül ható csoport-szolidaritásnak, egyszersmind a kisebbségi népcsoport fennmaradásához, fejlődéséhez nélkülözhetetlen (politikai, kulturális, gazdasági stb.) szervezettségnek, amely természetesen az egyes kisebbségek, kisebbségtípusok esetében egészen eltérő szintű és erősségű lehet.³

A kisebbség fogalmának meghatározására irányuló erőfeszítéseknek köszönhetően tehát ma már tisztán láthatjuk, hogy nem elegendő csupán a csoport külsődleges (számbeli, nyelvi, települtségi stb.) viszonyait számba venni, hanem a csoport aktuális közösségi identitását meghatározó önképet – s természetesen a többség–kisebbség viszonyát alapvetően meghatározó többségi kisebbségképet – is be kell vonni az elemzésbe. Az etnikus identitásjegyeken túlmenően tehát a többséghez, illetve az államhoz és más közösségekhez való viszonyulást, a csoport politikai, gazdasági, kulturális, jogi helyzetének tudatosodását,

³ Girasoli ismerteti a nemzeti kisebbségek 20. század utolsó negyedében született definícióit, s javaslatot tesz ezek szintézisére is. „Egy állam polgárainak olyan csoportja, amely az állam lakossága többi részéhez képest számszerű kisebbségben van, nincs domináns helyzetben, s melynek tagjai történelmi események folytán elszakadtak szülőhazájuktól, de megőrizték annak az országnak vallási, nyelvi és kulturális jellemzőit, s közös akaráttal törekednek a fennmaradásra és arra, hogy a többséggel egyenlő elbánásban részesüljenek mind ténylegesen, mind a törvények szerint, s tiszteletben tartják az adott állam szuverenitását.” Girasoli, Nicola: A nemzeti kisebbségek fogalmáról. Budapest, é. n. 110–115, 124–125.

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

a kisebbségi közösség és a hozzá tartozó egyéneknek a saját csoport-identitáshoz való viszonyát, annak feldolgozottságát, elfogadottságát, ambivalenciáit is figyelembe kell venni. Más szóval a csoport kohézióját, belső szolidaritását és szervezeti fokát is feltétlenül vizsgálni kell az egyes csoportok identitásának átfogó elemzésekor.

A kelet-közép-európai kisebbségi közösségek belső és külső meghatározásának alapja a 20. század közepéig egyértelműen a csoportok anyanyelve és anyanyelvi kultúrája volt. A szomszéd országokban élő kisebbségi magyar nemzeti közösségek közül az erdélyi, vajdasági, kárpátaljai, szlovákiai magyarok esetében az egyéni és a csoportos identitás alapja továbbra is a magyar anyanyelv. Ezzel szemben a háború és kivándorlás sújtotta horvátországi (dél-baranyai és szlavóniai), illetve a vasfüggöny által elszigetelt ausztriai (burgenlandi, örvidéki), valamint a szlovéniai (muravidéki) magyarok a kétnyelvű iskolák, a vegyes házasságok növekvő száma és más helyi nyelvhasználati sajátosság következtében azonban egyre gyakrabban vagy a burgenlandi csoport esetében egyre kizárólagosabban a többségi nyelvet használják elsődleges nyelvként, azaz „anyanyelvként”.

A magyarországi kisebbségek esetében a helyzet más: a származás és a szülők, nagyszülők beszélt nyelve alapján szinte valamennyi nagyobb kisebbségi közösség (a cigányok, németek, szlovákok, románok, horvátok, szerbek, szlovének), de a kisebb közösségek is (a lengyelek, bolgárok, görögök, ukránok, ruszinok, örmények) mára magyardomináns nyelvi csoportokat alkotnak. Ez azt jelenti, hogy a magyarországi kisebbségi csoportokhoz tartozó személyek többsége a magyar nyelvet használja elsődleges kommunikációs eszközként.⁴

A kisebbségekhez kötődő konfliktusok egyik forrását abban a tényben jelölhetjük meg, hogy az etnikai csoportok egy része valamilyen történeti, politikai, társadalmi ok miatt nem képes valódi, szervezett,

⁴ Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. (A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai). Budapest, 2000; Uő.: *A kisebbségi nyelv megőrzésének lehetőségei a magyarországi románoknál*. In: Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat*, i. m. 95–113; Gyivicsán Anna: *Anyanyelv, kultúra és közösség. A magyarországi szlovákok*. Budapest, 1993. 235–241.

akaratközösséggé válni vagy mint olyan jogaiért, intézményeiért küzdeni. Mi lehet az oka a kisebbségi magyar csoportok és a magyarországi kisebbségek közösségi magatartásában megfigyelhető különbségeknek? Könyvünk történeti, tipológiai, identitáspolitikai fejezeteiben már többször utaltunk azokra a különbségekre, amelyek a kisebbségek kialakulásában, települési szerkezetében, nyelvi karakterében, az anyaországhoz és a befogadó államhoz való viszonyában megfigyelhető rendszerszerű eltérésekből adódnak össze. Így például a közkeletű szóval határon túli magyaroknak nevezett kisebbségi magyar közösségek a 21. század elejére jórészt tudatos és vállalt közösségként határozhatóak meg, amelyek kialakulásuk kényszerjellegét lassan feldolgozták, és a többségi nemzettel, a befogadó állammal és Magyarországgal való kölcsönösen rendezett viszonyban látják létezésük legfontosabb biztosítékát. Ehhez elvárják a nemzetközi közösség aktív támogatását is. A magyarországi kisebbségek esetében viszont az előrehaladott asszimilációs folyamat miatt egyre nehezebbé válik a közösségépítés folyamata, amelyben a kisebbségek sajátos történeti, lokális, regionális és állami identitáselemei – pl. a szlovákoknál, németeknél, örményeknél, szlovéneknél, horvátoknál különösen erős hungarus-tudat és a nemzetiségi identitáshoz való ragaszkodás, a mindennapi magyar nyelvhasználat és a nemzetiségi aktivitás számára éppúgy helyet kellene találni, mint az anyanemzetek iránti érdeklődésnek, a vele való intenzív kapcsolattartásnak.⁵

Hiszen a kisebbség fogalmának meghatározására irányuló erőfeszítéseknek köszönhetően ma már nem elegendő csupán a csoport külsődleges (számbeli, nyelvi, települési stb.) viszonyait számba venni. A csoport közösségi identitását meghatározó önképet és külső képet szintén be kell vonni az elemzésbe. Az etnikus identitásjegyeken túlmenően a többséghez, illetve az államhoz és más közösségekhez való viszonyulást, a csoport politikai, gazdasági, kulturális, jogi helyzeté-

⁵ Bölcs Matild: Anyanyelv – regionális nyelv, identitástudat, – regionális identitástudat. In: Sisák Gábor (szerk.): Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. Budapest, 2001. 216–224; Seewann, Gerhard: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. A magyarországi németek és az etnopolitika. Budapest, 2000. 132–135.

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

nek tudatosodását, önreflexív feldolgozását, s természetesen a csoport kohézióját, belső szolidaritását és szervezettségi fokát is feltétlenül vizsgálni kell az egyes csoportok identitásának megerősítését célzó identitáspolitikai elképzelések megfogalmazásában.

Az alábbiakban három konkrét példán a magyarországi kisebbségi csoportok közösségi identitásának változékonyságát, a változások legfontosabb kiváltó okait és irányait.

A magyarországi kisebbségek identitását alapvetően az az immár másfél-kétszáz év óta tartó akkulturációs-asszimilációs folyamat határozza meg, amelynek következtében valamennyi kisebbségi csoport esetében a magyar nyelv vált, illetve válik dominánssá az egymás közti érintkezésben, a mindennapi nyelvhasználatban. A kisebbségek eredeti anyanyelve másodnyelvi pozícióba szorult, illetve szorul vissza, mi több, a kétnyelvűség természetes, családokon belüli intergenerációs reprodukciójának is egyre kisebbek az esélyei. Ennek a mára szinte feltartóztathatlannak tűnő nyelvváltási folyamatnak a három legfontosabb összetevője a magyar nyelvűség nemzedékről-nemzedékre való felerősödése, a kisebbségi családokon belüli nyelv- és kultúraátöröklődés automatizmusainak megszűnése, illetve a kisebbségi iskolák nyelvtanítási-nyelvhasználati gyakorlatában mára kialakult csapdahelyzet.

A népszámlások tükrében

A magyarországi nemzeti kisebbségek körében az 1949–2001. évi népszámlálások közötti öt évtizedben – a háborús és a háború utáni évek erőteljes etnopolitikai változásaival, drámai fejleményeivel szoros összefüggésben, azok következményeit nem egyszerűen csak tükrözve, hanem felerősítve – erőteljes asszimilációs folyamat zajlott le. A szlovák, román, horvát, szerb, szlovén anyanyelvű népesség száma körülbelül a felére csökkent. A német anyanyelvűek száma pedig 1949-ben a migrációs és veszteségi statisztikák szerint kiszámítható magyarországi német maradékközösség valóságos létszámának tíz százalékát tette ki, ami nyilvánvalóan a kitelepítés utáni megfélemlítettséget tükröző adatok stabilizálódását jelentette.

Az asszimilációs folyamat folytonosságára utalnak az anyanyelvi és nemzetiségi hovatartozás szerinti adatsorok különbözőségei és átfedései. A korcsoport-megoszlás arányszámai pedig minden magyarországi nemzeti kisebbség esetében az elöregedés aggasztó jeleit mutatják. A szlovák anyanyelvűek körében a 14 évnél fiatalabbak aránya mindössze 5, a németeknél 7,3 százalék, a szlovéneknél 7,7, a horvátoknál 8,9 a szerbeknél pedig 8,3 százalék. A 10,5 százalékos országos átlaghoz, s még inkább a cigányságnál mért 35,7 százalékhoz képest egyedül a román kisebbség 11,3 százalékos adata mutatott a 20. század utolsó évtizedében valamivel kedvezőbb tendenciát.

A 2001. évi népszámlálás alkalmával az 1993. évi kisebbségi törvény szellemének megfelelően mód nyílt a többes (kettős és hármas) identitás bevallására. Ezek számszerűsítése, pontos elemzése az eddigi adatközlések alapján még nem készült el, de a települési szinten elvégzett próbavizsgálatok azt bizonyítják, hogy a magyarországi nemzeti népeességnek nagyobbik része kettős identitásúnak tartja magát.

Akadnak olyan nemzetiségű települések, ahol a magyar és a nemzetiségi identitás átfedése 100 százalékhoz közeli értékre utal. Így például Pilisszentlélek községben a válaszadók 91,3 százaléka magyar nemzetiségűnek, de 70 százaléka szlovák nemzetiségűnek is vallotta magát, s mindössze 3,8 százaléka nem kívánt válaszolni. Hasonló volt a helyzet a Vas megyei Szentpéterfán, ahol a válaszadók 89,5 százaléka magyarnak vallotta magát, ugyanakkor a település lakóinak a 75 százaléka horvát nemzetiségűnek is tartja magát, miközben a község lakóinak mindössze 1,3 százaléka nem válaszolt. A németek által lakott Baranya megyei Ófalu esetében 1,4 százalék nem válaszoló mellett a népesség 90,7 százaléka vallotta magát német nemzetiségűnek, ugyanakkor a magyar nemzetiség arányszáma 95,6 volt. A kettős identitás a cigányság esetében számít a leginkább elterjedt identitásformának. A kutatási terepbeszámolók alapján gyakorlatilag 100 százalékban cigányok által lakott Baranya megyei Gilvánfán, ahol mindössze 2,9 százalék volt a választ megtagadók aránya, a népesség 94,9 százaléka magyarnak, 71,2 százaléka cigánynak vallotta magát. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a 396 lakosú Csenyete népessége 100

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

százalékban magyarnak és 93,4 százalékban cigány nemzetiségűnek vallotta magát.⁶

További fontos új eleme volt a népszámlálás eddigi nemzetiségi adatközléseinek a kistérségi szint alkalmazása, ami lehetővé teszi az etnikai kistérségek és közvetlen környezetük jobb tanulmányozását, a hagyományos nemzetiségi települések etnikai viszonyainak nyomon követését.⁷

S végül érdekes, de némiképp felemásnak tűnő újítása a 2001. évi népszámlálásnak a cigány népesség cigány (roma), beás és romani csoportok szerinti lekérdezése az anyanyelv, illetve a családi és baráti közösségben beszélt nyelv esetében. A három csoport külön-külön történő rögzítésére csak a nemzetiség, illetve a kulturális kötődés esetében nem adott módot a személyi kérdőív, az eddigi adatközlés pedig egy kategóriába olvasztva közli az egymástól nyelvében, kultúrájában különböző cigány közösségek adatait.⁸

A magyarországi cigány közösségek jobb megismerésének érdekében fontos lenne, hogy a Központi Statisztikai Hivatal megtalálja a módját annak, hogy a közeljövőben a három csoport adatait egymástól különválasztva is közreadja, s megpróbálja azt a Kemény István által

⁶ Néhány további példa a magyarországi nemzetiségi népesség kettős identitására: Apátistvánfalva, 99,8% magyar, 77% szlovén; nem válaszolt (nv) 0%; Bánk: 95,7% magyar, 33,8% szlovák, 4,1% nv; Battonya: 99,2% magyar, 5,1% szerb, 3,7% román, 1,7% roma; Herceggút: 99,7% magyar, 52,9% német; Hercegszántó: 93,7% magyar, 15,7% horvát, 4,8% szerb, 1,3% nv; Magyarpolány 98,1% magyar, 12,4% német, 1,9% nv; Narda: 63% magyar, 77% horvát, 2,2% német; Pusztatölke: 94,7% magyar, 22% román, 1,4% szlovák, 4,3% nv; Répáshuta: 96% magyar, 58% szlovák; Szalánta: 90,1% magyar, 32,2% horvát 2,1%, 2,1% szerb, 2,6% cigány, 1,6 egyéb, 1,8% nv. A Bács-Kiskun megyei Gara magyar nemzetiséget (is) választó népessége, illetve a választ megtagadók együttes aránya 97,3 százalék. A település 201 fős (10,3 százaléknyi) horvát nemzetiséget (is) megjelölő népessége ennek megfelelően szintén 90 százalékot meghaladó arányban a kettős identitást választotta. A települési adatok forrása: www.helynevtar.ksh.hu

⁷ Population Census 2001. 4. Ethnic Affiliation. Data on National, Ethnic Minorities. Budapest, 2002.

⁸ A 2001. évi népszámlálás személyi kérdőíve magyar és nemzetiségi nyelveken. In: Népszámlálás 2001. melléklet, ill. 92–128.

immár három alkalommal elvégzett reprezentatív országos cigány felmérés lélekszám-bebecsléseivel is összevetni.⁹

A változások fő irányairól

A népszámlálás első etnikai adatközléseinek elemzése során abból indultunk ki, hogy a magyarországi kisebbségek három nagyobb típusba sorolhatóak. A hagyományos települési hálózattal rendelkező kisebbségek közé tartozik a német, szlovák, román és a három déli szláv közösség. A cigányság mint a legnagyobb magyarországi kisebbség maga belső, mozaikszerűen differenciált közösségi struktúrájával, az ország különböző régióiban erőteljes területi szegregációs folyamatok hordozójaként és elszenvedőjeként kétségkívül szintén külön típust alkot. A települési hálózattal nem rendelkező vagy csupán egy-két településhez kötődő kisebbségek csoportjába tartoznak a bolgárok, görögök, lengyelek, örmények, ruszinok és az ukránok.¹⁰

A másik fontos elemzési szempontunk az 1980–2001. évi három népszámlálás és az 1980. évi úgynevezett tanácsi minősítés etnikai adatainak összehasonlítása és ennek alapján a legfontosabb országos, regionális és lokális változások kimutatása. E tekintetben az adatok és elemzések alapján három általánosnak mondható fejlődési trend mutatható ki.¹¹

⁹ Kemény István – Janky Béla: A 2003. évi cigány felmérésről. In: Kállai Ernő (szerk.): A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. Kutatási gyorsjelentés. Budapest, 2003. 7–26.

¹⁰ Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének munkatársai által készített elemzést ld. Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből. II. Budapest, 2003.

¹¹ A Hoóz István által kidolgozott módszertan alapján 1980-ban a helyi államigazgatási szervek, a „tanácsok” szervezésében a helyi népességet három „nemzetiségi” kategóriába sorolták be: az egyértelműen nemzetiségi, a nemzetiségileg vegyes, de nyelviileg nem asszimilálódott és a nemzetiségileg vegyes, nyelviileg asszimilálódott kategóriákba sorolták be az ország 513 nem városi településén. Népszámlálás 1980. – 1980. évi népszámlálás. A nemzetiségi települések adatai. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1983.

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

A nemzetiségi önbevallás adatai alapján hét kisebbség – a románok kivételével – az elmúlt két évtizedben jelentős mértékben megerősödött: a német és a szlovák nemzetiségűek száma majdnem megduplázódott, a horvát, szerb, szlovén és cigány nemzetiségűek száma pedig szintén igen erőteljes volt. Ebben sok minden közrejátszhatott: minden bizonnyal komoly szerepet játszik a helyi és országos kisebbségi önkormányzatok mozgósító erejű működése, a négytényezős és a többes identitás vállalását is lehetővé tevő lekérdezés. Ezzel együtt az anyanyelvi mutatók folyamatos és párhuzamos csökkenése arra enged következtetni, hogy a nyelvváltás körülményei között élő kisebbségi közösségek és generációk a nemzetiségi indentifikációt az etnikai hovatartozás vállalásának elsődlegesen identitástényezőjeként kezdik kezelni.

A 2001. évi nemzetiségi adatfelvétel a hagyományos nemzetiségi és anyanyelvi önbevallás mellett a nemzetiségi kultúrához való kötődést, illetve a családon, baráti körben beszélt nyelvet is megpróbálta felmérni, s ezzel minden korábbinál rugalmasabb elemzési kereteket alakított ki. Másrészt a négy nemzetiségi adat esetében az önkéntes adatszolgáltatás átlagosan hatszázezernél több válaszmegtagadót eredményezett, ami az adatok értékelésénél eleve óvatosságra kell hogy intsen bennünket. Az összehasonlításunkban vizsgált hét kisebbségi közösség közül a szlovákoknál, horvátoknál, németeknél és a szerbeknél az elmúlt két évtizedben megtörtént a nyelvi-nemzetiségi identifikációs váltás. Ennél a négy kisebbségnél az anyanyelvvel szemben a nemzetiségi bevallás szerinti adat értéke lett a magasabb, ami a határon túli magyar kisebbségek esetében ma még teljességgel kizártnak tűnhet. A fordulat a magyarországi kisebbségek esetében is egyfajta földindulás előjele lehet. Hiszen például a németeknél még 1980-ban is közel háromszor annyian vallották magukat német anyanyelvűeknek, mint német nemzetiségűeknek, a szlovákoknál huszonöt évvel ezelőtt közel 60, a horvátoknál közel pedig hetven százalékkal volt több az anyanyelv szerinti szlovákok, illetve horvátok száma, mint nemzetiségi bevallás szerint.

A szerbek, szlovénok esetében kiegyensúlyozott a két adat viszonya, de míg a szerbek közül a 2001. évi adatok szerint immár csekély

többségbe a szerb nemzetiségűek kerültek a szerb anyanyelvűekkel szemben, a szlovének őrzik az anyanyelv-domináns önmeghatározás primátusát. Érdekesen alakul a román közösség nemzetiségi és anyanyelvi bevallásának adatsora: 1990-ben az országos trendnek megfelelően a román nemzetiségűek száma meghaladta a 10 ezer főt, míg a magukat román anyanyelvűeknek vallók száma az 1980. évi tízezerről 8730 főre csökkent. A 2001. évi adatok tanúsága szerint az anyanyelvi önbevallás 250 fős csökkenése mellett a nemzetiségi identifikáció mutatója szerint a magukat román nemzetiségűeknek tekintők száma egy évtized alatt radikálisan, 2745 fővel (több mint 25 százalékkal) csökkent.¹²

A változások iránya tehát meglehetősen egyértelműnek tűnik, az okok feltárása, kiértékelése a lokális, regionális viszonyok elemzése, a természetes népszaporulat és a migrációs mozgások adatainak bevonásával együtt végezhető csak el. Az azonban már most bizonyosnak látszik, hogy az asszimilációs folyamatokkal párhuzamos nagy átalakulás kíséreléseivel állunk szemben, ahol a fiatalabb nemzedékek nyelvváltása, a kétnyelvűség formáinak térvesztése, a magyar nyelvnek anyanyelvként való rögzülése, családon és iskolán belüli továbbadása, a magyar nyelvi és kulturális szocializáció jelenti a jelenségek egyik oldalát. A másik oldalon a kisebbségi önkormányzatok, a civil szféra revitalizációs hatásai, az etnikai revival jelenségei, az anyanemzetek kultúrájának kisugárzása, az anyaországi kapcsolattartás megerősítő szerepe áll.

Igen erőteljesen változik, átalakul az egyes kisebbségek területi, települési bázisa. Ez egyrészt a kisebbségi közösségek hagyományos és hagyományosnak nem tekinthető városi jelenlétének folyamatos felerősödését jelenti. A hagyományosan városlakó szerbek mellett a németek, horvátok, szlovákok és románok is mind nagyobb arányban élnek a városokban, ami az ország általános urbanizációs fejlődésével párhuzamos folyamatként értelmezhető. A városi nemzetiségi népesség esetében a nemzetiségi és anyanyelvi identifikációnak erősebb korrelációja

¹² Czibulka Zoltán (szerk.): Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest 2002.

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

is felfedezhető, különösen azokban az esetekben, amikor az etnikai régióhoz közel eső városközpontok valószínűleg nem túl régen beköltözött csoportjai alkotják a helyi közösségek zömét. Külön elemzést érdemelne a budapesti nemzetiségi népesség számának igen erőteljes növekedése. Még az olyan kisebbségek esetében is, ahol az eredeti etnikai régió viszonylag távol esik a fővárostól (románok, szlovének), folyamatosan növekszik a budapestiek aránya a közösségen belül, a fővároshoz közeli településekkel rendelkező kisebbségek (szerbek, szlovákok, németek) esetében pedig kiugróan magas a fővárosiak száma és aránya.¹³ Ugyanakkor a városba költözés a hagyományos nemzetiségi falusi települések nem magyar népességének folyamatos csökkenésével, a falusi nemzetiségi népesség elöregedésével, önreprodukciós képességének, önszervező erejének fogyásával és megroppanásával is együtt járhat.

Nem kisebb jelentőségű folyamat a hagyományos nemzetiségi régiókból való elköltözés az ország más vidékeire, amit a magyarországi kisebbségek szórványosodási folyamatként értékelnek az elemzések szerzői. Ennek része a központi régióba – a fővárosba és Pest megye településeire –, illetve az ország gazdaságilag vonzó területeire való átköltözés, illetve az egyéni életutak nyomán lezajló szétszóródás.

Az asszimiláció – a nyelv- és identitásváltás – folyamatának ereje elsősorban az anyanyelvi adatok, illetve a négy adatsor összehasonlítása alapján vizsgálható. A kettős identitás általánossá válása véleményünk szerint csak részben tekinthető a teljes elmagyarosodást közvetlenül megelőző állapot bizonyítékának, hiszen a magyarországi kisebbségek csoportidentitásának a magyar állampolgári és nyelvi, illetve egyre inkább anyanyelvi identifikációja több mint egy évszázada fontos összetevője.

¹³ Budapestnek a népszámláláskor 12 273 cigány, 7042 német, 1528 szlovák, 1522 görög, 1425 ukrán, 1205 román, 1185 lengyel, 996 szerb, 784 bolgár, 771 horvát, 430 ruszin, 364 örmény és 359 szlovén nemzetiségű lakosa volt. Czibulka Zoltán: A hazai kisebbségek területi jellemzői a 2001. évi népszámlálás alapján. Területi Statisztika. 2003. 6/2. 121–136.

Ugyanakkor az anyanyelvi és a beszélt nyelvi pozíciók folyamatos gyöngülése, a hagyományos nemzetiségi települések anyanyelvi kommunikációs tereinek beszűkülése, a családon belüli anyanyelvi szocializáció egyre gyakoribb és egyre általánosabb megszűnése a nyelvváltási folyamat visszafordíthatatlanságára utal. Ezzel együtt a családi és baráti körben beszélt anyanyelv adatai azt is jelzik, hogy az eredeti anyanyelv azokban a kis közösségekben, amelyekben megőrizte kommunikációs funkcióit, továbbra is használatos, részben a generációk közötti kapcsolattartásban, részben pedig a nemzetiségi kultúrában, helyi személyi, hivatali ügyek intézésében.

A magyarországi kisebbségi iskolákat látogató tanulók létszámának és nyelvi diszpozícióinak alakulása szempontjából az anyanyelv családon belüli átöröklődésének megszakadása is komoly gondok forrása. Ennek a jelenségnek kétségkívül legfőbb kiváltó tényezője a vegyes házasságok magas aránya. E tekintetben ismét a szlovák és a német kisebbség mutatói a legmagasabbak: 1990-ben pl. a szlovák anyanyelvű, illetve szlovák nemzetiségű férjzett nők 49, 8, illetve 53,2 százalékának volt magyar anyanyelvű férje. A német anyanyelvű férjes asszonyok esetében a férfiak 44,2, a szerbeknél 47, 6 a szlovéneknél 39,9, a horvátoknál 39,6, a románoknál 34, 2 százaléka volt magyar anyanyelvű.

A nem vegyes házasságokban élő gyermekek anyanyelve a legnagyobb mértékben a szlovákok esetében különbözik a szülőkétől: a szlovák anyanyelvű házastársak gyermekének 49,1 százalékát magyar anyanyelvűként regisztrálta a népszámlálás. Hasonlóan magas az aránya a nyelvváltásnak a németeknél és a szlovéneknél (egyaránt 33,7 százalék). A románok esetében ez az arányszám mindössze 13, a horvátoknál 18 százalék. Az anyanyelv átöröklődése a szerbeknél látszik a leginkább egyértelműnek: a szerb szülők gyermekeinek mindössze 3,3 százaléka volt 1990-ben magyar anyanyelvű. Az anyanyelvi kötődés erejét jelzi, hogy a cigány anyanyelvű szülők gyermekeinek mindössze 9,4 százaléka volt 1990-ben magyar anyanyelvű.¹⁴

¹⁴ Az iskolai adatokra vonatkozóan lásd Imre Anna: A család és az iskola szerepe a nemzetiségi nyelv megőrzésében. In: Osvát Anna – Szarka László (szerk.): Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat. Újratanítható-e a kisebbségek anyanyelve a

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

A tanköteles korú kisebbségi népesség általában korának megfelelő iskolai végzettséggel rendelkezik, illetve adataik legtöbb esetben kedvezőbbek az országos mutatóknál. Egyedül a román tanulók körében volt a 2001–2002. évi felmérés adatai szerint jelentéktelen, egy-két tízed százaléknyi lemaradás. Ezzel együtt a kisebbségi anyanyelvű, illetve a kisebbségek nyelvét beszélő iskolaköteles népesség számának csökkenése a statisztikai kimutatások szerint továbbra is igen erőteljes. A nemzetiségi iskolákban tanuló gyermekek közel 90 százaléka nem beszéli az adott kisebbség nyelvét.

Anyanyelv, környezeti nyelv vagy éppen idegen nyelv-e a kisebbségek nyelve a tanköteles nemzedék számára? A nyelvváltással egy időben megtörtént-e a nemzedék identitásváltása is? A magyarországi kisebbségi iskolák elhúzódó funkcionális válságának kezelésében igen fontos a kisebbségi nyelv státuszának és pozíciójának korrekt tisztázása az oktatási folyamatban.

A magyarországi kisebbségi közösségek hiteles (ön)meghatározása és az etnikai azonosságtudat megőrzése, fejlesztése, valamint a közösségek szempontjából nélkülözhetetlen identitásépítés szempontjából a következő években, évtizedekben az alábbi öt kérdésre feltétlenül választ kellene adniuk a kisebbségi közélet irányítóinak, értelmiségi csoportjainak és választott önkormányzati, egyesületi vezetőinek.

Maradhat-e a magyarországi élő kisebbségek egyéni önazonosságtudatának és csoportidentitásának centrális eleme az anyanyelv és anyanyelvi kultúra, ha a családi nyelvhasználatban, illetve a közösségen belüli kapcsolattartásban, az oktatásban és az önképzésben is egyre inkább háttérbe szorult? Ez a kérdés különösen a szomszédságban élő nemzetekhez is kötődő, azaz ebben az értelemben véve is nemzeti kisebbségek csoportjához tartozó, „őshonos” (német, szlovák, román, horvát, szerb, szlovén, ukrán, ruszin) közösségek számára lehet fon-

magyarországi nemzetiségi iskolákban? Budapest, 2003. 69–94; Uő.: Imre Anna: A nyelv(ek) szerepe a nemzetiségi szülők iskolával szembeni elvárásaiban. In: Sisák Gábor (szerk.): Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. Budapest, 2001. 329–340; A családok, vegyes házasságok nyelvi adatait ld. A nemzetiiségek életkörülményei. Budapest, 1995.

tos. Az erős anyanemzeti kötődéseit a nyelvátadásban és az anyaországgal történő rokoni-nyelvi kapcsolatokban egyaránt érvényesítő, történetileg a „bevándorolt” kisebbségi típushoz tartozó lengyel, görög, bolgár közösségek számára ugyancsak nem lehet közömbös, hogy identitás- és közösségépítésük a fiatalabb nemzedékek körében milyen akadályokba ütközik.

Egyrészt azért, mert a határok átjárhatóságával, a nyelvek, kultúrák értékeinek egyre könnyebb elektronikus (digitális, illetve internetalapú) elérhetőségével részben jelentőségüket veszítik a távolságok, csökkennek az intézményi, pénzügyi akadályok, amelyek – a hiányzó jogi, politikai, strukturális és nyelvkörnyezeti feltételek mellett – az anyanyelv egyre ritkább használatát, a nyelvváltást, az anyanyelvi kultúrában való tájékozódás hiányát kiváltották és tartósították. Ma, s még inkább a következő években, még a jól és racionálisan működő kisebbségi önkormányzatok számára sem elérhetetlen a teleház-típusú elektronikus anyanyelvi kulturális központ kialakítása. Az ilyen internetalapozású számítógépes központok egészen új, a háztartásokig eljuttatható lehetőségeket biztosíthatnak a német, horvát, szlovák vagy éppen görög, bolgár és lengyel nyelvvel és kultúrával (sajtóval, művészettel, tudománnyal stb.) való folyamatos kapcsolattartásra. Természetesen ez a fajta virtuális nemzeti kapcsolatrendszer nem pótolhatja sem a többi hiányzó kisebbségi intézményt, sem az anyanyelvi környezetet, sem pedig a családon belüli nyelvátadást, illetve az anyanyelv és az anyanyelvi kultúra iránti érdeklődést. Csakis ezeknek a tényezőknek a kölcsönhatásában válhat az új elektronikus kapcsolattartás az identitásépítés alapeszközévé.

A magyarországi kormányzati és önkormányzati kisebbségpolitika kapcsolata 1994 óta nem tudta kialakítani azt az „állandó értekezleti” fórumát, érdekegyeztető mechanizmusát, amelyben az 1993. évi LVII. kisebbségi törvény nyomán létrejött magyarországi kisebbségi önkormányzatok az igazán hatékony és mindenki által elfogadott közösségépítés, illetve közösségi érdekvédelem kulcsfontosságú intézményeiként léphetnének fel. Ezeknek a szerepköröknek a tisztázása nélkül ugyanis mind a parlamenti képviselőlet egyre kínosabbá váló, kölcsönösen meddő – ráadásul a kisebbségi csoportok közötti érdekegyeztetést

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

is nélkülöző – polémiáiban, mind pedig a kisebbségi és a választási törvény módosításában nem lehet igazán áttörést remélni, illetve önmagukban a módosítások sem feltétlenül jelentenek automatikusan jó irányban való elmozdulást.

Hiszen a kormány és az önkormányzatok közötti viszony korrekt szabályozásának, az állandó egyeztető fórumnak a hiányában nem csupán a kisebbségi önkormányzatok válhatnak rövidtávon zsákutcás intézményeké, hanem az egész magyarországi kisebbségpolitika is beleszorulhat a kisebbségi kérdések kezelésében a fölöttebb drága, ugyanakkor jórészt életidegen, a kettős identitás sajátos igényeivel vagy az asszimiláció, vagy éppen a radikális revitalizáció felől ütköző, örök elégedetlenséget sulykoló magatartásba.

A magyarországi kisebbségek helyzete önazonosságuk és önszervezettségük, az anyanemzeti támogatási formák megtartó ereje mellett elsősorban a magyarországi magyar többséggel való többszatornás kapcsolatrendszeren, pontosabban szólva a magyar nemzeti közösséggel való viszony, kötődés további alakulásán áll vagy bukik. És itt most nem egyszerűen a jogintézményekre, kormányzati és alapítványi támogatások rendszerére, a törvénymódosításokra, a különböző nemzetközi ajánlások, kétoldalú szerződések teljesítésére gondolok, hanem magyar állampolgári nyelvi és nem magyar származási, kulturális kötődés sajátos kettőségére, amely a mai magyarországi kisebbségi közösségekhez tartozók döntő többségére jellemző.

A 2001. évi népszámlálási eredmények fontos, bár minden bizonynyal nem teljesen egyértelmű tájékozódási alapot nyújtottak abban a tekintetben, hogy a nem magyar nemzeti, etnikai nyelvi és kulturális kötődésekkel rendelkező magyar állampolgároknak mekkora hányada tekinti nem magyar anyanyelvűek és nem magyar nemzetiségűnek, illetve közülük hányan kötődnek a magyar nyelvhez és kultúrához is. Kérdés, hogy mennyiben bizonyulnak tartósnak a kettős, illetve komplex identításra épülő etnikai identitásszerkezetek.

A magyarországi kisebbségi identitásépítés szempontjából ez a kérdés a legeslegfontosabb: lehet-e a mostani, történetileg kialakult labilis, kiegyensúlyozatlan „kettős kötődést” tartós kisebbségi identitásbázisnak, identitáspolitikai modellnek tekinteni? Hiszen a két világhá-

ború között, majd a 20. század második felének pártállami évtizedeire, különösen a Kádár-korszak elejére jellemző tudatos asszimilációs törekvéseknek, illetve a kisebbségek esetében asszimilációs következményekkel járó belső társadalmi mobilitásnak, migrációs folyamatoknak köszönhetően a közösségek jórészt elveszítették a maguk hagyományos regionális, falusi bázisát, az anyanyelvjáráson alapuló lokális kulturális hátteret.

A kisebbségi közösségek 21. század eleji magyarországi kettős köttődését a kutatási eredmények szerint inkább a nem magyar származástudat, az elmúlt évtizedben újra felértékelődőben lévő családi és közösségi tradíciók a hordozói. A „honos” kategóriába sorolható magyarországi kisebbségek választott új nemzeti anyanyelvét (anyanemzeteik irodalmi nyelvét) sajnálatos módon még mindig csak az esetek kisebbségében sikerül olyan mértékben megtanítani, hogy az egyfajta kétnyelvű bázis megteremtésével is hozzájáruljon a kettős identitás stabilizálódásához. A teljes nyelvváltás és a nemzeti anyanyelv megtartása, illetve „újratanulása” jelzi a kisebbségi identitásépítés nyelvpolitikai alternatíváit.

Ma már a hazai kisebbségpolitika minden felelős tényezője érzékeli, hogy semmiképpen sem tekinthető pozitív modellnek az a gyakorlat, amely a nyelvváltási folyamatokat kívánja támogatni, felgyorsítani. Mint ahogy az sem tűnik járható útnak, hogy radikális beavatkozásokat támogatva, a jelenlegi nyelvi adottságokat figyelmen kívül hagyva a kisebbségi közösségek esetében az aktív nyelvismeret és nyelvhasználat váljon bármilyen formában is a közösséghez tartozás egyedüli kritériumává.

